

הרב יצחק שילת

על "שיטת רבדים"

פתיחה

בפולמוס שהתעורר השנה בעניין מה שמכונה "שיטת רבדים" בלימוד התלמוד, השתתפתי גם אני ברשימה קצרה שהתפרסמה בעיתון 'הצופה'. מטבעה של רשימה פובליציסטית שאי אפשר להיכנס בה לדיונים ענייניים מפורטים, והיא יותר בגדר של ניסוח ראשי פרקים – "סיסמאות" – לעמדה מסוימת. במאמר שלפנינו אנסה להרחיב במידת מה את הטיעון הענייני. כשכתבתי את הרשימה הנ"ל היו לנגד עיניי רק דברים שהתפרסמו ב'הצופה' מאת בעלי השיטה, אך מאוחר יותר נשלח אלי – על ידם ועל ידי מתנגדיהם – חומר נוסף ומפורט יותר. אדגיש פעם נוספת שאין בדברים דלהלן פסילה אישית. אין אני עוסק באנשים – שאיני מכירם, ואפשר שהם יראי שמים מרבים – אלא בשיטה ובתכנים.

א. הבעיה העיקרית

הנגע העיקרי שאני רואה בשיטה, הוא החלוקה של בעלי התלמוד ל'אמוראים', מוקדמים, ול'סתמאים', מאוחרים, וההתייחסות השונה אל מעמדם, סמכותם, כוונותיהם וכו'. זהו דבר שלא נשמע בישראל, והוא מוטעה מיסודו. העובדה שלתלמוד היה עורך, או עורכים, היא עובדה מובנת מאליה, גם אלמלא היה הדבר מפורש בדברי הראשונים. ספר שהוא סיכום יצירה רוחנית של דורות רבים, שהמשתתפים והמדברים בו הם אנשים שחיו ופעלו על פני מאות שנים – ודאי שהוא זקוק לעריכה. אבל מכאן ועד לקביעה שכל המשא ומתן התלמודי, למעט המימרות הגרעיניות של האמוראים שנאמרו בעברית, הוא משל העורכים – הדרך רחוקה מאד, ובלתי הגיונית. עוד לפני שניגש להוכיח את הדבר מתוך סוגיות הגמרא, נשאל: האם בר דעת מעלה בדעתו שהאמוראים הוציאו מפייהם רק את המימרות העבריות, ולא היה שום דיון בדבריהם? או שמא הדיונים הללו נגוזו ונעלמו, וכל מה שמופיע בסוגיות הגמרא בארמית, שהיא שפת הדיבור בתקופת האמוראים, הכול הוא משל העורכים המאוחרים, אשר יצרו או שיחזרו משא ומתן בדברי האמוראים?

וזו לשון רש"י (בכא מציעא פו, א ד"ה סוף הוראה):

ורב אשי ורבינא סידרו שמועות אמוראין שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות... והקשו קושיות שיש להשיב ופירוקים שראויים לתקן... מה ששיירו אותן שלפניהן. ואתן שאמרו לפניהם הקושיות והתירוצין שעליהן, לא קבעום בגמרא על סדר המסכתות והמשנה שסידר רבי, ובאו רב אשי ורבינא וקבעום.

לאמור: רב אשי ורבינא הוסיפו קושיות ותירוצים, מה ששיירו אותם שלפניהם, אבל קודם כול הם קבעו בגמרא את הקושיות והתירוצים – קרי: את המשא ומתן התלמודי – שנאמר בדורות שלפניהם.

ולשון רב שרירא גאון באיגרתו, אחר שפירט את דרכי האמוראים בפירוש המשנה (מהדורת לוי, עמ' 58-70):

לבר מן פלוגתא דאמוראי וקושייהון ושינוייהון ותיובתיהון ופרוקיהון ודחיתיהון ואוקמתיהון... באילין מיילי איתוסף תלמודא דא בתור דא, דכל דא קבעין ביה מיילי מן ספיקי דמיחדשין ומעשים ובעיי.

הרי שפתי הגאון – שחי במקומם של אמוראי בבל וישב על כיסאם – ברור מילולו, שהתלמוד על כל קושיותיו ושינוייו, משאו ומתנו, נוצר דור אחרי דור, והדברים נקבעו ונמסרו בספר התלמוד שלפנינו.

ב. דוגמא מסוגיה בגמרא

נפנה עתה לראות את הדברים בגוף הגמרא. בחרתי באקראי סוגיה ש"נפתחה לי" במסכת שבת, וכיוצא בה יש מאות רבות, כידוע לכל בן תורה. וכך נאמר שם בגמרא (שבת כב, א):

איתמר: רב אמר אין מדליקין מנר לנר, ושמואל אמר מדליקין... יתיב ההוא מרבנן קמיה דרב אדא בר אהבה, ויתייב וקאמר: טעמא דרב משום ביזוי מצוה. אמר להו: לא תציתו ליה, טעמיה דרב משום דקא מכחיש מצוה.

השיח בין "ההוא מרבנן" דיתיב קמיה דרב אדא בר אהבה לבין רב אדא בר אהבה ושאר התלמידים התקיים בארמית, שפת הדיבור שלהם, תוך שילוב מטבעות לשון הלכתיות בעברית. האם שיח זה הוא "סתמא", או שהוא תיעוד מקורי של דיון מתקופת תלמידי רב? דומני שאין להעלות על הדעת תשובה אחרת מאשר השנייה. ממשיכה הגמרא:

מאי בינייהו? איכא בינייהו דקא מדליק משרגא לשרגא, מאן דאמר משום ביזוי מצוה - משרגא לשרגא מדליק, מאן דאמר משום אכחושי מצוה - משרגא לשרגא נמי אסור.

מתיב רב אויב: סלע של מעשר שני אין שוקלין כנגדו דינרי זהב ואפילו לחלל עליו מעשר שני אחר. אי אמרת בשלמא כי פליגי רב ושמואל מנר לנר, אבל בקינסא אסר שמואל - הא לא תהוי תיובתא. אלא אי אמרת בקינסא נמי שרי - הא תהוי תיובתא. אמר רבה (נ"א רבא): גזירה שמא לא יכוון משקלותיו וקא מפיק להו לחולין. מתיב רב ששת: מחוץ לפרוכת העדות יערוך, וכי לאורה הוא צריך וכו' זו נר מערבי שנותן בה שמון כמידת חברותיה וממנה היה מדליק ובה היה מסיים. תרגמא רב פפא בפתילות ארוכות. סוף סוף למאן דאמר משום אכחושי מצוה קשיא, קשיא. מאי הוי עלה? אמר רב הונא בריה דרב יהושע: חזינא, אי הדלקה עושה מצוה מדליקין מנר לנר, ואי הנחה עושה מצוה אין מדליקין מנר לנר...

הקושיות מהברייתות והתירושים הם של חכמים מהדורות השלישי, הרביעי והחמישי של האמוראים. הוי אומר: המשא ומתן בשאלת טעמיה דרב נמשך כמה דורות. בדור החמישי, דורם של רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, עדיין שאלו: "מאי הוי עלה?" על הלכה זו (ועיין בתוספות ובראשונים שם מה המובן המדויק של השאלה), ורב הונא בריה דרב יהושע ענה (בארמית, עם מטבעות לשון הלכתיות בעברית): "חזינא, אי" וכו'. האם כל זה "סתמא" מאוחר?

צא וראה באיזו רצינות וחרדת קודש, יחד עם חוש ביקורת וחשיבה עצמאית, מתייחסים דורות של אמוראים למימרותיהם של רב ושמואל, ולהבנה המדויקת של דבריהם. אין הם סומכים בעיניים עצומות אפילו על מה שאמר רב אדא בר אהבה תלמידו של רב, אלא מחפשים הוכחות, וחותרים אל האמת בכל כוחם. נאמר שוב: אין ספק שלסוגיה היה עורך. אחרת לא היינו מוצאים לפנינו דיון רצוף המכיל את דבריהם של אמוראים מדורות שונים. מסתבר מאד שלפני העורך הזה היה גם חומר כתוב, שהכיל גמרא של דורות קודמים, ולא רק מסורות שבעל פה. אבל מי סנו ח"ו רב אשי ורבינא, שהגמרא בבבא מציעא אומרת שהם "סוף הוראה", מלהיות עורכים נאמנים, עד שצריך לחפש עורכים אחרים, אנונימיים? נכון, רב שרירא מחדש לנו שרבינא סוף הוראה אינו רבינא המפורסם בן דורו של רב אשי, אלא רבינא בר רב הונא שנפטר בשנת ד'ר"ס (500 למניינם), ואכן בגמרא מופיעים תדיר גם מר בר רב אשי ומרימר ועוד אמוראים שחיו אחרי רב אשי, מה שמוכיח את דברי רב שרירא¹. אבל מה לי רבינא הראשון או רבינא האחרון, העיקר הוא שאחרוני האמוראים הם הם עורכי התלמוד, ולהוציא הוספות יחידאיות בש"ס שהגאונים מוסרים שהסבוראים הוסיפום – כל החומר התלמודי הוא אמוראי, וסמכותו סמכות אמוראית, לא "סתמית" וערטילאית.

ג. דרכו של הרמב"ם

שקר טפלו על אדוננו הרמב"ם האומרים שהרמב"ם לא סבר שלסתמא דגמרא יש סמכות מחייבת. אדרבה, מאותם שנים-שלושה מקומות שבהם הרמב"ם כותב בפירוש המשניות שמשפט מסוים בגמרא "אינו לשון תלמוד אלא פירוש" (כלאים ט, ח), או "אינו מעצם הגמרא אלא היא הגהה מפירוש רבנן סבוראי" (זבים ד, ו) מוכח בעליל שסתם "סתמא דגמרא" לשון תלמוד הוא, ומרבנן אמוראי הוא (המונה "רבנן סתמאי" אינו ידוע לרמב"ם, ואף לא לרב שרירא גאון...). מה שאמת נכון הוא, שבשיקולים של הכרעת ההלכה בין סוגיות שונות נוקט הרמב"ם בכלל בדברים ברורים וחתוכים במקום אחד עדיפים על פני העולה ממשא ומתן של גמרא במקום אחר, כמו שכתב בתשובה לחכמי לונגיל על הלכה מסוימת במשנה תורה (שו"ת, מהדורת בלאו סי' שמה, ע"ש באורך):

ובשענה שחיברתי את החיבור עמדתי בדבר זה כמה ימים (!), והנוסחא הראשונה שחיברתי תחילה... ובעת שהעתיקתי ודקדקתי כל שמועה ושמועה מן הספרים - לא סמכתי על קושיא זו, ואמרתי לא נניח תלמוד ערוך ונפסוק ההלכה ממשא ומתן של גמרא.

ידוע לכל לומד תלמוד בעיון שהרמב"ם נאמן עד לאחת לסוגיית הגמרא על כל פרטיה ודקדוקיה, ובמאות ואלפי הלכות הדבר ברור בעליל ואינו צריך לפנים. "רמב"ם קשה" צריך לעמול וליישב. מה שלקח לרמב"ם "כמה ימים" – יכול לקחת לנו שבועות וחדשים, ולא בהינף יד ובהבל פה מייחסים לרמב"ם דרכים קלות ועקלקלות. ולשון הרמב"ם בהקדמת המשנה (מהדורתנו, עמ' ס):

וכאשר השלים רב אשי חיבור התלמוד כמו שהוא, היה טוב סידורו וגודל תועלתו לעד עליו די רוח

א-להין קדישין ביה.

ובהמשך (עמ' סב) מסביר הרמב"ם מה הביאו לכתוב פירוש למשנה:

¹ יש הרוצים לומר שגם רב אשי הנזכר בגמרא כ"סוף הוראה" אינו רב אשי המפורסם, אלא רב אסי או רב יוסי שחי בזמנו של רבינא בר רב הונא (איגרת רב שרירא גאון, עמ' 97). ואכמ"ל בזה.

לפי שראיתי התלמוד עושה במשנה מעשה אי אפשר לשום אדם להשיגו בהיקף לעולם, לפי שהוא מביא עיקרים ואומר לך שזו המשנה נבנתה באופן כזה וכזה, או שזו המשנה לשונה חסירה ושיעורה כך וכך וכו'.

וכבר טעה בדברים אלה חוקר חשוב, וחשב שכוונת הרמב"ם לומר שהיות ופירושי התלמוד במקרים אלה אינם כפשוטה של משנה – רצה הרמב"ם לפרש את המשנה באופן אחר, לפי הפשט. אך זוהי טעות חמורה. להלן אומר הרמב"ם בפירושו:

שאנו נודיע פירוש המשנה על האמת וביאור דבריה, כי אתה אם תשאל גדול שבגאונים לפירוש הלכה מן המשנה, לא יוכל לומר לך דבר אלא אם יזכור תלמוד זאת ההלכה... הלכה אחת מן המשנה מתפרשת לפעמים בארבעה דפים וחמישה, לפי שנכנסים דברים בתוך דברים, וטענות וקושיות ותירוצים, עד שלא יוכל למצות מה שנתברר בפירוש אותה המשנה אלא בקי בעיון.

הרמב"ם לקח על עצמו אפוא את המשימה ללמוד את פירוש התלמוד למשנה בעיון, ולהביא לפני הלומד הפשוט את מסקנת הדברים, כפי שהיא עולה מלימוד הסוגיה בגמרא. ואכן, בכל מקום בש"ס שנאמר על משנה "חסורי מחסרה והכי קתני" – אפשר למצוא את הדברים בפירוש המשניות לרמב"ם. וכן בשאר אוקימתות ופירושים שבתלמוד, שהרמב"ם מביאם במקומות אינספור, ומציין "וכך אמרו בתלמוד", "כפי שביארו בתלמוד". ותו לא מדי².

ד. הבחינה הדידקטית

בעלי שיטת "רבדים", בדברי המבוא לשיטתם, מציעים אותה כפתרון למצוקה חינוכית-לימודית בעולם הישיבות בכלל, והישיבות התיכוניות בפרט. לעניות דעתי אין זה פתרון, אלא לכל היותר "משכך כאבים". על פני השטח – כשבאים אל תלמידים עם דבר חדש שעד כה לא שמעו עליו, פתאום הם לומדים על תקופות ועל שכבות, צובעים להם את הסוגיה בצבעים שונים וכו', הדבר מסקרן ומעורר עניין. אך יותר לעומק – אין בזה כדי לתרום לאהבת תורה ויראת שמים. ההתייחסות ה"ארכיאולוגית" אל הסוגיה מבלבלת יותר מאשר מקילה. הרבה יותר קל להבין את הסוגיה כאשר היא נלמדת ברצף וכמקשה אחת. כך גם יובנו היטב שיטות הראשונים, שמהם פינה ויתד ללימוד התלמוד. הראשונים למדו את הגמרא בדרך אינטגרלית, והסבירו את המחלוקות על פי סברותיהן ודיוקי לשון המקורות (רק לעתים רחוקות הם נזקקים לתירוצים כגון: משפט זה לאו מדברי ר' פלוני הוא, אלא הש"ס הוא דקאמר לה, וכד'). מי שלומד גמרא בלי ראשונים הריהו כלומד תורה שבכתב בלי תורה שבעל פה.

והעיקר: האמון בחכמים, ובהתפתחותה הטבעית, הרצופה והישירה של ההלכה ממקורותיה התנאיים דרך הגמרא והפוסקים, נפגם כאשר מכניסים לראש של התלמיד דרכי "ביקורת" יומרנית, גם אם המורים יצהירו על היותם מחויבים להלכה המקובלת, ויאמרו פעם אחר פעם שאין כוונתם להסקת מסקנות למעשה וכו'. הערה "מחקרית" שיכול להרשות לעצמו תלמיד חכם גדול השתול כולו בעולמה של תורה, אינה יכולה להיות דרך לימוד סדירה לתלמידים, שרק מתחילים לבנות את עולמם הרוחני.

אין זאת אומרת שלא רצוי שיהיה לתלמידים ידע היסטורי בסיסי. נהפוך הוא: ידיעה כלשהי בסדר הדורות של התנאים והאמוראים, הגאונים, הראשונים והאחרונים, חשובה ומוסיפה. אך אין לעשות את העיקר טפל ואת הטפל עיקר.

ה. אתגר לעתיד

הדברים האמורים בפסקה הקודמת כוחם יפה גם לגבי דרכים אחרות בלימוד התלמוד שיש בהן מן החידוש. רק מי שמילא את כריסו ש"ס ופוסקים, ראשונים ואחרונים, יכול לסול מסילות חדשות בלימוד. יש הרואים בדרכיהם המיוחדות של ר' חיים מבריסק, או של ר' שמעון שקופ, או של רי"י ריינס, זכר צדיקים לברכה, מהפכות בדרך לימוד התלמוד. לאחרונה מרבים לדבר על חזונו של הראי"ה זצ"ל בעניין חיבור ההלכה והאגדה, ואף שהדברים עדיין בוסריים, עוד מועד לחזון. ישנם גם ניסיונות להתמודדות מחודשת עם יסודות ההלכה, דרכי מדרש ההלכה והסברא שביסודן, והקשר של התורה שבעל פה עם התורה שבכתב. כל אלה הם אתגר לעתיד, אך הם אפשריים רק למי שעסק שנים בלימוד "רגיל" של ש"ס ופוסקים, ורוצה לברר את מיקחו ולהעמיק את תלמודו. לעניות דעתי, במקום לעסוק ב"ארכיאולוגיה" תלמודית יבשה, כדאי לעסוק ב"פילוסופיה" של התלמוד וההלכה, בדרכים הנ"ל ובדרכים נוספות. כך נגדיל תורה ונאדירה, ולא נהיה רק השליכה האחרונה בסולם ירידת הדורות, אלא נתחיל בעזרת ה' לעלות במעלות הסולם, בצפייה לחידוש ימים כקדם.

² ראה מאמרו של הרב דרור פיקסלר בגיליון זה: "הרמב"ם ושיטת הרבדים".